

891.99

Բ-17

19048

ՔԸՄԸԼԵԸՆՑ Ս.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԶՃԱՆԱԶՈՂ

(ԹԱՆԶՐԻ ԹԱՄԱԶ)

„Ժողի ինձ աշխարհը „Ժանդրի
Ժաննազ“ ասի, բայց իմ կարծիքով
իսկ աստուածաշնորհներն այն
է, որ նզովուած հոգիները մէկ մէկ
այսպէս դժողքն ուղարկեն“:

Էջ 31.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէի, Նիկ. 21.

Типографія М. Шарадзе, Ник. 21.

1895

391-33

2-17

ՔԱՄԱԼԵՆՑ Ս.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԶՃԱՆԱԶՈՂ

(ԹԱՆԴՐԻ ԹԱՆՄԱԶ)

„Թո՛ղ ինձ աշխարհը „Թանդրի
Թանազ“ ասի, բայց իմ կարծիքով
իսկ աստուածայաջնութիւնն այն
է, որ նզովուած հոգիները յէկ յէկ
աշխարհս դժողքն ուղարկեն“:

Էջ 31.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարաձէի, Նիկ. 21.

Типографія М. Шарадзе, Ник. 21.

1895

20 03

4441

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 8-го Мая,
1895 г.

Ստորին Բասենի բազմաթիւ գիւղերից մինն է Բաշգեղը. որ գտնվում է Մայր-Արաքսի աջ կողմը բարձրաւանդակ տեղ: Սուկաւ լեւոքը, որին թուրք ու հայ «Քէօսա-դաղ» են ասում, այնպէս պարզ ու մօտիկ է երևում Բաշգեղից, կարծես մի քարէնկէց հեռու լինի. այն ինչ այդ վեհապանծ, լերկ գագաթը ոռոսաց սահմանից այն կողմը, Տաճկա-Հայաստանումն է: Ո՞վ եղել է մի անգամ Բասեն, նա կիմանայ թէ ո՞րքան ակնահաճոյ տեսարան է «Քէօսա-դաղը» առաւօտուայ և իրիկնապահի պարզ ժամերին: Մարդ նայելուց չի կշտանում, զմայլւում է ու մնում մեխուած, երբ կանգնած է Բաշգեղի նոր գերեզմանատանը — Ղարաբաղցի արիասիրտ Աբրահամի շիրմի մօտ ու այնտեղից դիտում է շրջակայ սրբատագրաւ տեսարանները՝ մէկ բարձրանալով լեռների գագաթը, մէկ սուղուելով ձորերի խորքերը, մէկ սաւառնելով դէպ անհուն, անվերջ հորիզոնը, Մասեաց պարը...

1895 թուի Յունուարի խիստ ցրտերին էր, երբ Բասենի բարձրաւանդակի խոր ձիւնը կտրելով

Հասայ Բաշգեղ և իջայ «բաշմուխտարի» օդայումէ Պայտաձև Թախտի վրայ օդայի պատերի տակ շարուած էին բաւական թուով գիւղացիք. որը ծալպաաակ, որը ծնկաչօք, և ականջ դառած լսում էին Ալաշկերտից նոր գաղթած մի ծերունու զրոյցները տաճկաց բարբարոսութիւնների մասին: Ունկնդիրներից որը ախ ու վիշ էր անում, որը կոները խաչած միայն լալիս էր, որն էլ երեսը խաչակնքելով «Աստուած, դու օգնութիւն հաս» էր գոչում:

«Բաշմուխտար» նշանակում է եօթ գիւղի տանուտէրների գլխաւոր: Այդ պաշտօնի տէրը մի լիասիրտ և հիւրասէր անձն էր, մօտ քառասուն տարեկան: ՏաճկաՀայաստանից դէպի Ռուսահայաստան գաղթող կամ Արաքս գետից անցնող շատ քիչ ուղևոր կը լինի, որ նրա օջաղում հաց չըկտրի: Նրա օգան ամեն երեկոյ լիքն է ուղևորներով ու պանդուխտներով: Դրացի թէ օտարական ամենքն էլ մեծ յարգանքով ու ակնածութեամբ էին վերաբերում թէ դէպի բաշմուխտար Սիմօնի անձնաւորութիւնը և թէ դէպի նրա նահապետական մեծ օջաղը:

Խօսք ու զրոյցներից նկատում էի, որ այդ չէն օջաղում քահանաներ ևս եղել են, որի պատճառով նրանց ազգը տէր-ով էր սկսվում: Բայց ինձ համար մի բան մուծն էր. չէի իմանում թէ

ինչո՞ւ այդ հիւրընկալ տանը մի սոսկալի մականուն էր կաած: Լաւ տեղեակ էի, որ հայ գաւառներում սովորութիւն կայ, մի անձի կամ օջախի փութ անուն են կպցնում, օրինակ՝ Իծարածանց, Վարձափեշանց, Օձխուղողանց, Աղուէսուտողանց, Վաշիկրծողանց և այլ ծիծաղաշարժ անուններ:

Բայց երբէք չէի լսել, որ մի օջաղի անուն լինի «Աստուած չճանաչողանց»: Բասենու բոլոր ժողովուրդը բաշմուխտար Սիմօնի տանը կանչում էր «Թանղրի թանրմազանց»: Դա այնպիսի մեծ քիքս ու սև բիծ էր, որ չկարծեմ թէ՛ աշխարհիս վրայ մի պատուաւոր մարդ յանձն առնէր այդ անարգանքը որ և է գնով: Առաջին անգամ լսելիս կարծեցի, թէ գիւղացիք նախանձից ու չարակամութիւնից են սաղացրել այդ անունը, բայց երբ նկատեցի, որ բացի ուրիշներից, բաշմուխտարն ու իւր բարեկամներն էլ են գործածում այդ անունը իբրև նախատինք չըպարունակող դարձուած, հետաքրքրութիւնս վառուեց, բորբոքուեց: Վճռեցի անպատճառ իմանալ այդ ազգանունան սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, ապա թէ դուրս գալ այդ գիւղից:

Մինչ ես յարմար առիթ էի փնտռում, որ զբաղմունքից ազատ միջոցին գիւղի ծերերի մօտ գնամ, դէպքը ինձ օգնութեան հասաւ: Հետեւեալ օրը գնացել էի գիւղի ժամը ձեռագիր ա-

ւետարաններ նայելու, նրանց յիշատակարանները վերցնելու: Երբ վերջացրել դուրս էի գալիս, ժամի մշակի մօտ տեսայ մի ծերունի՝ քուրքի միջ կողովում: Գրան գիւղի մասին հարց ու փորձ անելով խօսքի թելը բերի, հասցրի բաշմուխտարանց աղգաբանութեան մօտ ու յետոյ ասի.

— Աստուած սիրես, ծերունկ, ինձ տարակոյսից ազատիր:

— Ի՞նչ է տարակոյսդ, հարցրեց նա:

— Ահա՛ թէ ինչ. ձեր գեղի բաշմուխտարը հիւրասէր, հացով մարդ է երևում:

— Ճշմարիտ է, շատ հիւրասէր՝ մարդ է, խօսքս ընդհատեց ծերունին, հայր Աբրահամ՝ օջաղ որ ասել են, հէնց նա է:

— Ասածիդ անտարակոյս հաւատում եմ, ծերունի, հապա պատճառն ի՞նչ է, որ նրանց «Թանդրի թանճմաղանց», այսինքն «Աստուած չճանաչողանց» են կանչում:

— Հա՛, հիմի իմացայ թէ ի՞նչ ես ասում, խօսեց բարի ծերունիը աչքերը վրէս չռելով. դու հին բանից ես տեղակ տալիս, աչքիս վրայ:— Զիրուխը գրպանից հանեց, մտմտալէ թափ տուեց, մտմտալէ լցրեց, հազալէ լուցկին հանեց, չիրուխը խորդալով վառեց ու միանգամ փուք առնելով ինձ նայեց ու բերանը բանալով այսպէս խօսեց.

«Ջանս քեզ մատաղ, հայաղբեր, ինչպէս մեր, այն-

պէս էլ բաշմուխտարի պապերը բնիկ այստեղացի չեն: Ամեն էլ գաղթել եկել են Խասազեղից, որ Մուշ քաղաքի մօտին է: Ինչպէս հիմի կողոպտվում, յափշտակվում են հայ գեղերը քրդերից, թուրքերից, այնպէս էլ 100—150 տարի առաջ շատ նեղ օրի մէջ են եղել հայ ժողովուրդները մուլ-թաղմեների, շահանների ձեռից: Բայց գիտե՞ս, ի՞նչ է նշանակում թուրք մուլթագիմ, շահա:

Տարօնի երկրագործ հայը, որ երազում դրանց պատկերը տեսնում է, վեր է թռչում ու սարսափից կուչ գալիս: Շահանները ինչպէս հիմի, այնպէս էլ առաջ տասանորդ ժողովելու համար շրջում էին կալերը և հինգից մէկը բահ-րա վերցնում, իսկ հարկ ժողովելու անունը որ լսում էին գիւղացիք, այնպէս էին սարսում, ինչպէս ահեղ դատաստանից: Մուլթագիմները 10—20 ձիաւորով ընկնում էին գեղերը և հարկ պահանջում՝ ինչքան իրանց կամքը տալիս էր: Համ իրանք էին ժողովրդի հաշուով կերակրվում, համ իրանք ձիանը. իրանք տների հաւն էին կտրացնում, լափում, ձիանը՝ հորերի գարին: Հայերի անկողինները ծալքերից հանել էին տալիս, իրանց ձիաների ոտների տակ փռում, որ անասունները կակուղ բանի վրայ կանգնեն ու պառկեն:

Հայերից ով փող չուներ, հարկահաւաքները նրանց ասում էին.

— Զուր մի՛ աղաչիր, թէկուզ խնդրելուց ա-
տաճներդ թափուեն, մենք քեզ ոչ ներողն ենք
և ոչ խնայողը: Եթէ ուզում ես ծեծից ու բան-
տից ազատուել, գնա՛ կնիկդ բեր մեզ մօտ գրաւ
թող: Մենք քո տեղակ քո բաժին հարկը կը վճա-
րենք և քո կնկանն էլ մեր տանը իբրեւ ապրանք
կը բանացնենք, մինչև որ մեր փարան կը բերես,
քո կնիկը կը տանես:

Թուրքերի ձեռից հայերն այսպէս անտանե-
լի նեղութիւններ էին քաշում: Եթէ մէկի հար-
կի փողը քիչ պակաս էր լինում, կատաղի հար-
կահաւաքը միջոց չէր տալիս, որ ճարի, յետոյ
տայ. տռանց ուշ դարձնելու նրա աղերսանքին
հրամայում էր տները քանդել, և գերաններն ու
կոճերը «բադալիայի» (գլխահարկ) տեղ վաճա-
ռել: Այնպէս որ, տանեցիք՝ աղջիկ թէ կնիկ մը-
նում էին մերկ մարմնով, բաց երկնքի տակ:

Խասգեղի ժողովրդի մէջ ոյժ չէր մնացել.
շարունակ ծեծ ու պատիժ ուտելուց ամենքն էլ
դարձել էին վախկոտ, թույլ: Ողջ գեղի մէջ մի-
այն մի մարդ կար, որից թուրքերը ակնածում,
քաշվում էին, իսկ հայերը իրանց հօր տեղ ըն-
դունում, պատվում:

Այդ մարդը Աբրահմ էր, թուրքերի հոգե-
առը, որին չգիտէին ինչպէս օյին գան, որ սիրտ-
ները հովանայ: Ճարահատած փութ անուններ

էին կպցնում, կամ ասում էին «գեաւուր» կամ
«քաւթար» (բորենի). բայց Աբրամը վրէն չէր
առնում, այլ քառ օձի պէս գլուխը քաշ արած
իւր բանին էր գնում ու տեղն ընկած ժամանակ
շանթում, դաղում թուրք հարստահարիչներին:

Հերիք էր որ փանջէն (հինգ մատը) թուր-
քի գոտիկը հասնէր, գիտէր թէ մուրտառ շունչը
որտեղով պիտի հանի. Խնչպէս հիմի, այնպէս էլ
այն ժամանակ հայերին արգելուած էր սուր,
թուր պահել իրանց մօտ, դանակ ունեցողին ան-
գամ պատժում էին: Կամ դար ու դարդակ պիտի
լինէին հայերը կամ շատ շատ մի փայտի կտոր
ունենային:

Իսկ Աբրամը միշտ իւր կռնատակին այնպէս
փայտ էր ման ածում, որ գոմշաքշուց էլ հաստ
էր լինում. ուղտն ի՞նչ է, եթէ ուղտի քներակին
մի անգամ խփէր, պարան կը գցէր: Եւ ինչո՞ւ
չէր անիլ. Աբրամը մի հասակ ունէր բարդի ծա-
ռի չափ. գոմշի պէս ուժեղ էր, առիւծի նման
սրտոտ: Ինքն ունեւոր մարդ էր, ոչխար, տաւար,
ջաղաց, ձիթհանք, գոմ, չայիւր, արտեր, ամենն էլ
ունէր:

Թուրք ու բուրդ Աբրամին չէին դիպում,
բայց միւս հայերին կողոպտում, հողի էին հա-
ւասարեցնում: Որքան էլ հարստահարուածները
ուզում էին Մուշ գնան, այնտեղի փաշային իրանց

ցաւերը գանգատուեն, ասեն, գայմագամը չէր
թողնում: Բաւական չէր այդ. դեռ «չա՛հային»
և հարկահաններին յորդորում էր, որ ինչ ուզե-
նան հայերից պահանջեն, նեղը լծեն:

Աբրամը այս բաները տեսնում էր և փըր-
փըրում, եփ գալիս. շատ էլ ատամները կրճտում
էր թուրքերի վրայ, բայց մենակ ի՛նչ կարող էր
անել: Երբեմն գեղամէջում երբ տեսնում էր դրա-
ցուն աչկարայ զրկելիս, հանդէս էր գալիս տկա-
րին պաշապանում, թուրքի, քուրդի ձեռից ապ-
րանքը խլում, էլ ետ հային տալիս: Բայց այդ-
պիսի բաների պատճառով վաղուց էր, Աբրամի
վրայ խէթ աչքով էին նայում թէ գայմագամը
և թէ բոլոր մուլթաղիմները: Լսում էին որ նա
հայերին օգնում է, ժողովրդին հարկահանների
դէմ գրգռում է. մէջլիս-դատարան էին կանչում,
հարկեր տեսակ ամբաստանութիւններ կարդում
նրա գլխին, որ մի բանով մեղադրեն ու բանտա-
կեն: Բոլոր գիւղացիք դողալով սպասում էին, թէ
ահա որտեղ որ է կռները կապած մէջլիսից դուրս
կը բերեն, որ տանեն փաշայի մօտ խեղդելու,
բայց Աբրամը իւր աննման հասակի հետ այնպէս
ճարտար լեզու ու բնական խելք ունէր, որ նրա
տուած պատասխաններից յետոյ դատաւորներն
ու գայմագամն էին պարտական մնում նրան:

Երկու չաուշներ կային Մուշի զաղէայի, այս-

ինքն գաւառի մէջ, նրանց անունն էր Հաջի ու Սա-
ֆար. հոտառ շների պէս որանք հայ գեղերի մէջ ա-
նարատ անկիւն չէին թողել: Հերիք չէր, որ Խասգե-
ղում աչքի տեսած ոչ եղն էին թողել, ոչ ապրանք,
գիշերը կամ հանդեցն էին գողանում կամ գա-
լիս գոմից հանում, այլ և սիրտ առնելով հայի
լուռ համբերութիւնից սկսել էին լրբանալ, դաշտ
գնացող հարս ու աղջկայ վրայ ընկնել, անպա-
տիւ, գէշ խօսքեր ասել:

Աբրամը դրանց արարմունքները տեսնելով, ու-
րիշից լսելով կատաղում էր. չէր իմանում, ի՛նչ-
պէս անի, որ այդ չաուշներից վրէժ հանի ամբողջ
գեղի տեղ: Նա աւելի բան չէր ուզում, միայն ձեռ
գցի մի կէս ժամ, նրանց հաղլաղորէ, ճմբռէ, ու
բաց թողնէ. տեսնի թարկ կանե՞ն հային տան-
ջելը թէ չէ: Բայց չարագործ չաուշները յար-
մար դէպքում նրա ճանկը չէին ընկնում: Գե-
ղամէջում հանդիպած ժամանակ միայն կատակի
ձևով մօտենում էին նրան:

— Ա՛ գեաւուր, բէֆդ ո՞նց է, հարցնում էր
Հաջին:

— Քաւթարի պէս կըլի, չես գիտո՞ւմ, պա-
տասխանում էր Սափարն ու հրհռալէ ձին քը-
շում, Աբրամի մօտից փախչում:

— Գնացէք, դովրանը (ժամանակ) ձերն է,
ասում էր ետևներից Աբրամը կուրծքը ծեծելով:

Թէ մի անգամ ճանկս կընկնէ՞ք, ես ձեզ քաւ-
թարուծիւնը ցոյց կը տամ: Ո՛վ գիտէ այն ժա-
մանակ աւելի Թուրք անուն կ'պցնէք ինձ:

Բայց նրա հերոսն ու կատաղութիւնը չա-
փից անցաւ այն ժամանակ, երբ լսեց Թէ հարե-
ւանի աղջիկ Հազարվարդին գիշերը շահնա Սու-
լէյմանը փախցրել է Սափարի ու Հաջու միջոցով,
իսկ գեղի ամենասիրուն հարս Կաքաւին խել են
իւր մարդու ձեռից այդ չառնները և գայմագա-
մի որդու համար տարել: Աբրամն ինքը վերկացաւ,
գնաց Մուշ, բողոքեց գայմագամին, որ անօրէն
բաներին վերջ տայ, չառններին սաստի, բայց
ղաղիայի գլխաւորը նրա բողոքը բանի տեղ չը-
դնելով պինչն էլ վրէն ծռեց ու այդպէս ետ ածեց:

Դրանից յետոյ Աբրամն եկաւ այն մտքի,
որ Թուրքի, քուրդի հետ դատաստան մտնել հար-
կաւոր չէ. երբ դժ ունես՝ խփիր, քարդիր. եթէ
ողջ մնաց, վախից նաքեղ հետ բարեկամ կը դառնայ:

Եւ սկսեց ինքը օրինակով ցոյց տալ, Թէ
ո՞նց պէտք է պատժել կողոպտիչ ու կեղեքիչ
քուրդ ու Թուրքին: Ոչ մէկին սրով չէր խփում.
Աբրամը մատներ ունէր եղանի ճիւղերի չափ եր-
կար. բռնում էր Թուրքին ձեռների մէջ հաղա-
ղում, ոնց որ կծան բանջարին հաղաղում են ու
Թոյլ փալաս շինած դէն գցում:

Կողոպտուած գեղացիք ամեն օր գնում էին
գայմագամի ոտներն ընկնում, գողերի դէմ պաշտ-
պանութիւն խնդրում: Մէկն ասում էր, եղս տա-
րան, միւսն ասում էր՝ ոչխարս քշեցին, երրորդը
Թէ՛ չայիրս կոխոտեցին, բարդերս վառեցին, բայց
Աբրամը հուբմաթի (դատաստանատան) շէմքով չէր
անցնում: Գայմագամը վաղուց աչքը կ'թած սպա-
սում էր, որ Աբրամը իւր մօտ խնդրքի, գանգատի
գնայ. չէր լինում, չէր պատահում, որովհետեւ
նրա մազին դիպչող չկար:

Գայմագամի այդ ցանկութիւնը լսելով Հա-
ջին ու Սաֆարը գրգռուեցին ու մի օր եկան շահ-
նային ասացին.

— Մենք գնալու ենք, գեաւուր Աբրամի տա-
ւարը քշենք, ապա տեսնենք սուս կը կենա՞յ, Թէ
ուրիշների պէս կը գայ գայմագամի մօտ լաց կըլի,
որ ապրանքը ետ տան:

— Եթէ այդպէս մի բաշ բան անէք, պատաս-
խանեց շահնան, ես ձեզ հինգ-հինգ ոսկի ըն-
ծայ կը տամ: Աբրամը գոռոզ է, նա իւր անձնա-
կան կորուստի համար գայմագամի մօտ գանգատ
գնացողը չի: Գնա էլ, օգուտ չի տեսնիլ: Գլուխը
բարը, հօ ապրանքը կը կո՛րչի:

— Մեր գլխի վրայ, միամիտ կաց, վրայ բերեց
Հաջին, միւս հայերի նման Աբրամին էլ այնպէս
Թափ տանք, որ գնայ, մաղին հակը դառնայ:

— Բայց զգոյշ կացէք, տղէ՛րք, խորհուրդ տուեց շահնան, քաւթար է, ձեզ չը բրբրի:

— Միամիտ կաց, մենք էլ պակաս սարի շըներ չենք, պարծեցաւ սրտամեծ Հաջին, բանը որ տեղն ընկնի, մենք նրա մորթին կը բերենք մէյդան ծախելու:

Շահնայի և չաուչների խօսակցութիւնը ամառնամտին էր:

Աբրամը իբրեւ հողագործ մարդ իւր որդու հետ գնացել էր հանդը խուրձ կրելու ու որդուց հեռու դաշտում ջոկ սայլի վրայ բարդակներ էր բարձում: Որդու սայլը մօտ էր Մուշ գնացող ճանապարհին: Հաջի ու Սաֆար չաուչները Խաս գեղից դուրս էին եկել, որ գնան Մուշ, անակնկալ պատահեցին Աբրամի որդուն սայլը բարձելիս:

— Հաջի, յանկարծ գոչեց Սաֆարը. այքեզ գեաւուր Աբրամի սայլը, խուրձը, գոմէշները. մեր բաղդից ինքը չկայ, մէնակ որդին է. էլ ինչի՞ ենք սպասում:

— Հը՞, լաւ բան ես ասում, Սաֆար, վրայ բերեց Հաջին, բայց որ կարեոր յանձնարարութեան պատճառով շուտ գայմագամի մօտ պէտքէ գնանք: Ի՞նչ անենք, որ չուշանանք:

— Ինչո՞ւ ենք ուշանում, սայլն ու խուրձը իրան թողնենք, գոմէշները տանենք, ծախենք:

— Թէպէտ վաւ չենք, բայց այդ կարելի է, գնանք, տանենք, համաձայնեց անամօթ Հաջին, թող գեաւուր Աբրամը ուրիշ գոմէշներ առնի ու խուրձը կրի:

Ասեցին ու ճանապարհից թեքուելով սայլից գոմէշներն արձակեցին, բռնեցին: Որդին ձայն չը հանեց, վախենալով նրանց զէնքերից, այլ շտապով հասաւ հօր մօտ:

— Հայր, ասեց, թուրքերը եկան գոմէշները արձակեցին, տարան:

Աբրամը բարձելը վերջացնում էր, հէնց որ «արձակեցին, տարան» խօսքերը լսեց, աչքերը որդու վրայ խէթելով հարցրեց.

— Հապա՛ դու ո՞րտեղ էիր, որ արձակեցին:

— Սայլի մօտ:

— Քանի հոգի էին:

— Երկու:

— Յետոյ ինչո՞ւ թողեցիր, որ արձակեն:

— Ի՞նչ անէի, հայր, ո՞նց ընդդիմանայի. նրանք զէնքեր ունէին, ես մի դարդակ եղան:

Աբրամը ատամները կրճտեց որդու անշնորքութեան վրայ, առանց բերանից խօսք հանելու իւր սայլը բռնեց, բերեց միւս սայլի մօտ ու դարձաւ որդուն հարցրեց.

Նրա ուժեղ ու ամեհի գոռոցը սրտաթափ արեց թուրքերին և ձեռ ու ոտք լքլքոց գցեց: Ել չկարացին ձիանը առաջ վարել—մնացին ահից պաշարուած, գինովի պէս դմբած:

Աբրամը հասաւ թուրքերին. հինգ քայլ հեռու գոմշաբշին բարձրացնելով որոտաց.

— Թափէ՛ք զէնքերը:

Թուրքերը թափեցին զէնքերը:

Իջէք ձիերից:

Իջան ձիերից: Աբրամը խեղոյն մի հարուած հասցրեց Հաջուն:

— Արձակիր ձիուդ սանձը:

Ել ո՞րտեղ արձակէր թշուառը, հազիւ ուսը բռնեց ու մղկըտոցից թելիկ-մելիկ եկաւ: Աբրամը ինքն արձակեց սանձը ու նրանով Հաջուն կռները մէջքին կապկըպեց: Դարձաւ Սաֆարին խփելու. նա ձիու արձակած սանձը Աբրամի առաջը գցելով պաղատեց, որ իւր կռները կապէ, ինչպէս կամենում է: Նրա կռներն էլ ամուր կապեց: Ձիանոնց ոտնակապ տուեց, զէնքերը թամբի դաշը գցեց, թողեց որ արօտում արածեն, յետոյ թուրքերին դառնալով հրամայեց.

— Դէ, առաջ ընկէք, գնանք այն սայլի մօտ, որ թողել էք արտում:

Թուրքերի ճարն ի՞նչ էր որ չգնային: Աբրամը գոմէշներին քշեց, նրանց հետ էլ թուրքերին.

բարկացած սրտով փայտը վրայ էր բերում առանց նայելու՝ թուրքի կողքներին է դիպչում, թէ մէջքներին: Չառուշները մահակի հարուածից ազատուելու համար մէկ այս գոմշի փորի տակն էին մտնում, մէկ այն:

Աբրամը լուռ էր. թուրքերը հէնց այդ լուռ թիւնից էին սարսափում և հազար ու մի պատուհաս մտքներով անցկացնում:

Հասան արտը: Որդին հօր պատուէրը ակամայ կատարել, մնացել էր դատարկ սայլի մօտ կանգնած սպասելիս: Զարմացաւ, որ տեսաւ գոմէշների արանքում գալիս են իրանց գեղի կործանիչ թուրքերը:

Ուրախ ժպիտ անելով մօտեցաւ հօրը և անվստահ հարցրեց.

— Հայր, այսօրուայ քո արարմունքները ինձ զարմացնում են: Եթէ դու գողերին պէտքէ բռնէիր, զէնքերը խլած հետդ պտտացնէիր, էլ ինչո՞ւ համար էիր խրձան սայլը դատարկել տալիս: Բարձած՝ պատրաստ կը լինէր, հիմի կը լծէինք, կը գնայինք, որ ժամանակ լինէր գող թուրքերին գայմագամի մօտ տանելու:

Հայրը արհամարհական հայեացք ձգելով որդու վրայ խօսեց:

— Եթէ շարունակես այդպէս մտածելը Մուշի ղազէպում, էլի մարդ չես դառնալ:

— Բա ի՞նչ կը դառնամ, միամտաբար հարց-
քեց որդին:

— Կը դառնաս մեր գոմէշի ընկերը, կը գաջ
չառւշ Սափարը, լծան տակից կը հանի ու կը տա-
նի քեզ: Ոչ կը տրլընգաս, ոչ կը մրլընգաս, որով-
հետեւ քեզ համար միւսնոյն կը լինի, թէ ո՞վ է
տանում կամ ո՞ւր է տանում:

— Հիմի ի՞նչ կասես, հայր, սայլը չբարձե՞նք:

— Ինչո՞ւ համար, հարցրեց Արամը:

— Հապա այդ մարդկերանց տանելու չե՞ս
գայմագամի կուշտը:

— Գայմագամի ինձ մօտ հիւր է ուղարկել,
ինչո՞ւ եմ այդպէս շուտով բաց թողնում: Դեռ
պէտք է հիւրասիրեմ, խօսեց Արամը թուրքերէն,
դու շտապիր քո սայլի տակից ակները՝ հանիր:

Որդին այս անգամ բոլորովին մնաց ապշած:
Ինքը խնդրում էր հօրը, որ թափած խուրձը բար-
ձեն, օրը դեռ չմթնած կալատեղ հասնեն, այժմ
հայրը հրամայում է, որ սայլը սարքահան անի,
ակները տակից հանի:

— Հայր իմ, չեմ հասկանում, ի՞նչ ես ուղում
անել, ախր օրը միթո՞ւ...

Մինչև որդին կմկմոցը կաւարտէր՝ Արամը
ատամները կը ճտելով ճուսաց:

— Անհնա՛ղանդ որդի, քեզ ի՞նչ հրամայում

եմ, իսկոյն անգամ անխօս, երբ ճնճղուկի չափ դա-
տելու, հասկանալու չնորհք չունետ:

Այս ասելով որդու ուսից բռնեց՝ այնպէս
շարտեց, որ սայլի ճաղերի վրայ ընկաւ:

Թուրքերը գոմէշների արանքում պառչաւ-
առչաւ էին անում, վախենում էին ափը դուրս գալ:

Որդին կատարեց հօր պատուէրը կարծելով,
թէ ակների կամ սունու վրայ կոտորած տեղ կայ,
հայրը նկատել է, ուղում է կարկատի: Արամը
խրձան հաստ թուկը երկուտակելով գցեց սունու
մէջ տեղը, յետոյ թուկի ծայրերէն մինը կապեց
Հաջու գոտկատեղից, միւսը Սափարի:

Նրանք սփարթնեցին այս բանի վրայ ու մնա-
ցին անխօս. մտքներում գոհ էին Արամից, որ
այնքան բարեսիրտ է, բարձած ծանր սայլը թո-
ղում է, թեթեւ ակների վրայ է լծում:

— Հա՛ջի, կամաց շշնջաց Սափարը, ոնց տես-
նում եմ էսօր գեաւուր Իբրաիմը թուրքաւար է
վարուելու մեղ հետ. էս հանգի բաներ մենք շատ
ենք արել ուրիշներին. հա՛ջաթ չէ, երկու ակն է,
ոնց լինի քաշ կը տանք:

— Հա՛ Սափար, յոգոց հանելով պատասխանեց
գոռող Հաջին, կարելի է քիչ տեղ սունու վրայ
նստի Իբրաիմը մեր ուժը փորձելու համար. մի-մի
փայտ մէջքներին կը հասցնի ու կը թողնի մեր ճա-
նապարհը շարունակենք: Յետոյ... մենք գիտ...

Հէնց այս զրուցի մէջն էին թուրքերը, որ Արրամը նրանց վրայ աչքերը խոժոռելով գոռաց.

— Դուք որ շատ հայերի ձի էք շինել և վրէն նստել. շատ հօտաղի ու մաճկալի գութանում եղան տեղ լծել, տուն ու մարագ կրակի բերան տուել, ձեր քէֆի ու կրքի համար անհամար աղջիկ ու հարս անպատուել, ամօթահար արեյ, հապա՛ ակները քաշե՛ցէք դէպի առաջներիդ սարը, տե՛սները շնորք ունի՞ք:

Թուրքերի գողը բռնեց, մինչև առաջների սարը... այդ հօ հոգիները դուրս կը գար: Մնացել էին կանգնած: Հէնց այն է, ուզում էին բերանները բանան, երևի տրտունջ անելու կամ Արամին ընդդիմանալու, գոմշի ահագին ճիպոտը թուրքերի մէջքով պատ ընկաւ և տրաքոցի ձայնը երկինք բարձրացաւ:

— Աստուած յաջողացրել է, մի անգամ ճանկըս էք ընկել. դո՛ւք, հայի լափով կշտացող շներ, ի՞նչ էք նայում, քաշէք գնա՛նք:

Արամի ձեռի թափով գոմշի հաստ վարոցն էր իջել նրանց մէջքին, դիպած տեղն ի՞նչ հալի կը լինէր: Այդ հարուածն ուտելուց յետոյ թուրքերն իրանք էլ չիմացան, թէ ի՞նչպէս փախս առան ու իրանց ետնից քաշ տուին ակները բաւական տեղ:

Վաղելուց ու յուզուելուց քիչ էր մնում

մէջներից տրաքունն, այնպէս հեռւմ էին:

Պէտք է բարձրանային մի սրուլիկ խիճոտ լեռու, որի գլխին հին ժամանակներից խաչ կար տնկած:

— Մեզ խաչի մօտ ո՞ւր ես տանում, Իբրա-յիմ աղա, թախանձում էին թուրքերը:

— Գազան թուրքին մինչև չթակես, չի կակղիլ ու բարեկամանալ, ճշմարիտ է ասած: Դեռ երկու վարոց է դիպել մէջքներիդ, «աղա» էք կանչում ինձ, որ խրձան սալում լծէի, ո՞վ գիտէ «փաշա» ու «սուլթան» ասէիք: Դեռ բարձրացէք, կանգնելու ժամանակ չէ՛. սարի գագաթից կը տեսնէք, թէ հայի սուրբերը ի՞նչ սըրտաբաց տեղեր են: Ո՞վ գիտէ ձեզ այնքան դուր փայ, որ մտադրուէք հայ դառնալ: Հինգ հարիւր տարի է, ձեր Ալլահն էր զօրեղ, այսօր էլ գեաւուր Իբրաիմի Աստուածն է զօրեղացել, քաշէք դէպի բարձր:

Այս ասելով մի մի վարոց էլ հասցրեց ուստաուը, մէջքախառը: Թուրքերը թանչին տալով, գլուխները կռացրած մինչև գոտիկ գնում էին սարն ի վեր և ամեն կերպ զգուշանում, որ չսկըհան: Ահը սրտներումն էր, եթէ ոտները դուրս պրծնէր, գայթէին ու հաւասարակշռութիւնը կորցնէին, աչքի բարին տեսնի, մինչև սարի տակը ակների ետնից մին պէտք է գլու-

րուէին: Տանջուելով, շնչասպառ լինելով, քափ ու քրտինք մտնելով հասան սարի գագաթը:

— Դէ հիմա կանգնեցէք, գոռաց ետւեներից Աբրամը, երեսներդ դէպի ձեր աղօթարանը դարձնելով հաշիւներդ վերջացրէք այս աշխարհի հետ: Այսօր պէտք է դուք ձեր արած անիրաւութիւնների պատիժը բաշէք:

Թուրքերն իրար երեսին նայեցին ու մնացին լռուած:

— Հաջի, Սաֆար, խօսեց Աբրամը, դուք շատ գողութիւններ էիք արել ու մարսել. ամբողջ զազկան-գաւառը զարհազարն էիք բերել կողոպտելով, սպանելով, բռնաբարելով. մի՞թէ այդքանը ձեզ բաւական չէ՞ր, որ մաքներումդ դրիք ինձ էլ դիպչել: Ես ձեզ ի՞նչ էի պարտական, որ գոմէշներս տանում էիք: Ձէիք մտածո՞ւմ, որ խուրձը արտում կը մնայ, թռչունի, անասունի փայ կը դառնայ, իսկ այն խրձան տէրը սուլթանի կառավարութեան պէտք է գլխահարկ, գետնահարկ և այլ անթիւ հարկեր տայ: Եթէ պահանջած հարկը հայ հողագործը չունենայ, մուլթազիմները նրան պէտք է ծեծեն, մազերը փետեն, բերանում թքեն, կնիկն ու աղչիկը աչքի առաջ անպատուեն, անասունն ու կալուածը գրաւեն: Բան դուք այս բաները չէիք մտածո՞ւմ:

Բա հայը ագամորդի չի՞, այսբան նեղութիւն կըլի՞, որ նրան տալիս էք:

— Վնաս չունի, հայը նեղութեան սովոր է, կը տանի, խօսեց Հաջին:

— Ո՞ր մեղքի համար հայը պէտք է նեղութիւն քաշի, հարցրեց Աբրամը սառնասիրտ, նա Աստծու ստեղծած չի՞, այս լոյս աշխարհում անցաւ օր չպէտք է ունենայ:

— Աստծու ստեղծած աշխարհիս վրայ շատ բաներ կան, ամենը հօ հալալ չէ՞ն, վրայ բերեց նոյն թուրքը:

— Ձեր խօսքով ուրեմն հայը հարամ ագամորդիներից է՞:

— Բա ի՞նչ է, գոռողութեամբ պատասխանեց Հաջին:

— Հապաքիչ առաջ ինձ «աղա» էիք ասո՞ւմ. ես էլ եմ հարամ էլի՞:

— Ձէ՛, դու հիմի էլ «աղա» ես, շտապով վրայ բերին թուրքերը, վախկոտ շան պէս նայելով Աբրամի ուսին դրած հաստ վարոցին:

— Իսկ ձեր շահնան ի՞նչ է, շուտով ասէք, տեսնեմ, սպառնաց Աբրամը վարոցը օդում ձոճելով:

— Մեր շահնան... ահից կակաղելով հարցրին թուրքերը, մեր շահ . . . նան խուլամ է, գետդա է:

— Ասա՛ մուկն է, շան ծնունդ, թէ չէ այս-

պէս վարոց կուտես հա՛, գոչեց Աբրամը ու Հաջու մէջքին զարկեց:

— Թէկուզ կատու էլ դառնայ, ցաւից կոնգոռնալով խօսեց չառւշը:

— Իսկ ձեր գայմագամը, որ խեղճ ու արգար մարդկանց բանտարկելով կողոպտում է ու հարսները յափշտակում, նա ի՞նչ է, Սաֆար:

— Աղա Իբրաիմ, այդ վարոցով չխփես, կուգես ասեմ, որ մեր գայմագամը համ շուն է, համ դայլ է:

— Ուրիշ ասա, ուրիշ:

— Համ խոզ է, աւելացրեց Սաֆարը:

— Լա՛ւ, ուրեմն Հաջի, Սաֆար չառւշներ, դուք վարոցի ցաւից ձեր մեծաւորներին համ շուն ու գայլ էք շինում, համ մուկն ու կատու, համ խոզ էլի՞: Սպասէք, ես այդ նրանց կը յայտնեմ:

— Ի՞նչ ես վախ տալիս, մենք էլ կուրանանք որ այդպէս բաներ չենք ասել:

— Ո՞նց թէ կուրանաք, շան ծնունդներ: Որ այդպէս սուտ ու փուշ մարդիկ էք, էլ ինչո՞ւ պէտք է շունչ քաշէք երկրիս վրայ: Ուրացող անպիտաններ, դէ հիմի կո՛րէք աչքիցս:

— Իբրաիմ աղա, էս մինը բաշխիր, զալաթ արինք էսօր, գոմէշներդ հանաքի համար բշեցինք և լաւ պատիժ էլ քաշեցինք, թէ վարոցներ ուտելով և թէ ակները մինչև էստեղ բերելով: Բաւական

համարիր մեր կրած անպատուութիւնը. բայց թող գնանք. միւսանգամ գլուխներս քարովը կը տանք, քու ապրանքին մատով չենք դիպչիլ: Մէջքներիս թոկը արծակիր, քեզ մատաղ ըլենք, ոտի վրայ չենք կարում հանգիստ կանգնել, ամեն ընկալ վախենում ենք ակների հետ սարից գլորուենք:

— Զուր տեղն էք վախենում, պէտք է գլորուէք, անվրդով պնդեց Աբրամը:

— Աստուածդ սիրես, Իբրաիմ աղա, ուզում ես ծեծելով վարոցի տակ չորացրու, միայն մեղք արի, ակներից մեղ աղատիր:

— Չէ՛ անկարելի է, ինչպէս ակները բերել էք, այնպէս էլ պէտք է տանէք:

— Իբրաիմ աղա, անողորմ կերպով մի՛ պատժիլ մենք սրեր ունէինք, նրանցից մէկը կը բերէիր, այստեղ գլուխներս կը կտրէիր, կը մսիթարուէինք, որ սրով մեռանք: Անագնել ես ասում՝ ակները տարէք. մենք ո՞նց տանենք: Ե՛կ, Իբրաիմ աղա, Աստուծոն նայիր, ստեղծողդ միտդ բեր:

— Գլուխս մի՛ ցաւացնէք, այսօր ես ոչ Աստըծուն ուզում եմ նայել և ոչ ճանաչել, ակները անխօս պէտք է տանէք: Թէ դուք յօժար չէք, նրանք ձեզ կը տանեն:

Թուրքերն սկսեցին իրանց գլուխն ու արևը լալ և գոռալով աղաչել, որ Աբրամը խնայի, ուրիշ տեսակ պատժի:

— Ուրիշ տեսակ չեմ ուզում, իմ կամքը այսպէս է տալիս: Ատրական ասում եմ, ակներբի հետ գլորուելով սարի տակը պէտք է գնաք: Իմացա՞ք, ձեր արժանի վարձն այդ է:

— Այսքան խնդրում ենք Աստուծու անուշնով, չես լսում, Իբրաիմ աղա, բա՛ գու Աստուած չես ճանաչո՞ւմ:

— Ձեզ պէս անաստուածներին տեսնելիս իմ Աստուածն էլ մտէս ընկնում է, զուր մի՛ խընդրէք, վճռել եմ անդարձ կերպով, դուք պէտք է գլորուէք: Իլ ո՛չ մի խօսք: Գնացէք այսուհետեւ ինձ կանչեցէք «Թանդրի Թանըմազ»:

Թուրքերը վիզները մեկնելով մօտեցան Աբրամին, աղաչանք արին, որ թւերն արձակի, բայց նրանց այնպէս քռնչեց, որ ակների վրայով ընկան ու մի ակնթարթում հոսեցին դէպի ներքեւ: Երկաթապատ միակտոր ակները հէնց փոքր պատճառի էին մնում որ գլորուեն: Վայր հոսեցին ու ետևներից թրւեցին կապկապած թուրքերին: Ուղղահայեաց սարի գագաթին Աբրամը կանգնած նայում էր, թէ ի՞նչպէս ակների թուիչքը հետզհետէ սաստկանալով հսկայական ոստիւններ է անում ու թուրքերին օդում լախտի պէս խաղացնելով մէկ այս քարի ճակատով զարկում, մէկ այն: Մէկ վայրկեանն ի՞նչ է, մի վայրկեան անգամ թուրքերը դադար չէին առնում, որ աչք բանան: Տեղ-

տեղ ակները հողաթմբի դէմ առնելով որ յանկարծ թափ չէին անում ու թոկը ձգո՞ւմ, թուրքերի մարմինները ծուլ էին ըլում կամ ակների տակն ընկնում կամ առաջը:

Չառնչներին ջարդ ու փշուր անելով ակները հասան լեռան ստորոտը և քարքարուտում կանգ առան: Աբրամը սարի գլխից ուզում էր նշմարել արդեօք թուրքերը գլխները շարժում, բարձրացնում ե՞ն: Բայց դու ո՛չ մեռնես. նրանք այնպէս էին մեկնուել, ոնց որ սատկած օձեր:

Որդին հօրից շուտ էր հասել արիւնշաղախ դիակների մօտ և մնացել կողքներին պելացած: Աբրամը ծանր ծանր ցած եկաւ. մօտենալով նրանց մի զոռական հայեացք ձգեց ու դարձաւ որդուն ասաց.

— Արձակիր մէջքներից թոկը և հաւաքիր, այժմ խուրձը բարձելու ժամանակ է, շտապիր, ես էլ ակները կը բերեմ:

— Հապա սրանց ձիանը, ղէնքե՛րը, հայր իմ:

— Այդ մեր բանը չէ, քեզ ի՞նչ ասում են, այն արա:

Որդին սարսափահար եղած թուրքերի տարօրինակ մահով, առանց ձայն հանելու թոկը հաւաքեց ու գլխակոր գնաց դէպ իւր արտը: Աբրամն էլ ակները սռնու հետ առաւ շալակը ու հետևեց նրան:

Ձառուկաների մարմինները մնացին ընկած քարերի մէջ: Ամառն էր, նրանց լափող գիշակներ թռչուններ շատ կը լինէին:

Դրանց սպանման լուրը շատ շուտ տարածուեց ողջ գաւառում: Հարստահարուած գիւղացիք, ամենն էլ ուրախութիւնից սրտերը իւղ քսեցին, որ վերջապէս անօրէն չառուկաներից ազատուցին:

Գայմագամն ու շահնան չգիտէին ո՞ւմ մեղադրեն այդ սպանութեան գործում: Որովհետեւ գաւառում մարդ չկար, որ նրանց վրայ գանգատաւոր չը լինէր: Շահնան սկսեց ընդհանուրից վրէժխնդիր լինել: Անգթօրէն նեղեց, պահանջեց բաճարէն ոչ թէ ցանած, այլ և անվար ու անցան մնացած գետինների համար:

Աբրամի ատամը վաղուց մազ էր մանում շահնայի վրայ, գազազած էր նրա դէմ: Երբ եկաւ նրա կալը և սկսեց աւելորդ պահանջներ անելով գրփել ու առանց պատճառի հայհոյել հայրիստոնէի հաւատը, օրէնքը, Աբրամը կալի պոլնգին եղանը ձեռին կանգնած զգուշացրեց, որ լեզուն իրան քաշի՝ ինչ որ բաճար հասնելու է, առնի ու ճանապարհը շարունակի, բայց աներես թուրքը աւելի անպատկառ հայհոյանքներ ուղղեց նրա կնկանըն ու հարսներինոր կալումն էին: Աբրամն այդ ժա-

մանակ էլ չհամբերեց, կատաղած վրայ վազեց ձեռի եղանն այնպէս ուժով խրեց շահնայի սրբոտի գդալում, որ ծայրերը մէջքով դուրս եկան. այդպէս շամփրած բարձրացրեց շահնային ու կալի մէջ խփեց գետնով:

— Թող ինձ աշխարհքը «Թանղըի թանմազ» ասի, բայց իմ կարծիքով ի՛սկ աստուածպաշտութիւնն այն է, որ նշովուած հոգիները մէկ մէկ այսպէս դժողքն ուղարկես:

Այդ անելով Աբրամը վճռել էր առ միշտ թողնել Խաս գեղը ու հեռանալ Մուշի կողմերից, որ գայմագամ ու փաշա չկարենան շուտով իւր հետքը գտնել: Վերցրեց իւր ազգականները, շարժական հարստութիւնը և գաղթեց Բաշ գեղ: Այդ միջոցներին այս կողմերը վայրենի է եղել, դմբուլցի բուրդերն են բնակուելիս եղել: Աբրամը խռկել հալածել է այդ վայրենի բուրդերին և ինքը իւր ազգականներով բնակուել: Կամաց կամաց Աբրամի ձօտ են ժողովուել Խաս գեղացի շատ ընտանիքներ և մեծ շինութիւն արել, ինչպէս տեսնում ես:

Աբրամին չեն կարացել վնաս տալ ոչ թուրքերն և ոչ բուրդերը: Նրա անունից ամենն էլ զարհուրելիս են եղել: Այն ժամանակուանից օջաղի անունը կպել է «Թանղըի թանմազանց»: Բայց ինքը եղել է բարեսիրտ ու ողորմած, ինչ-

19048

պէս որ հիմի նրա ծուռներն ու կուռներն են
Բաշ գեղում հացով ու հիւրասէր:

Աբրամի ուժի և քաջագործութեան մասին
լսելով եմ ասում, բայց ես աչքով տեսել եմ նրա
թոռ Բրսոյին, ու 90 տարեկան մեռաւ: Այ հըս-
կայ սւ քաջ մարդ: Այս Սողանլուխի մեծ անտա-
ռի շուրջ էլ քուրդ չկար, որ Բրսոյի անունից
չդողայ: Հիմի ո՛ւր են այնպիսի ուժեղ ազգի պաշտ-
պան մարդիկ:

Այսպէս վերջացրեց ծերունի Աբմէն «Թանդ-
րի թանմազ» անուն պատմութիւնը:

2073

Իմ աշխատութիւններից առանձին գրքոյկ-
ներով տպուել են.

- 1, Հէքեաթներ (15 պատմութիւն) գ— 30 կ.
- 2, Ծովինար բ. տիպ 20 կ.
- 3, Խարազի տղայ 40 կ.
- 4, Խուլ Խաչիկ պատմ. վէպիկ 25 կ.
- 5, Շէն Թադաւորի աղջիկ 25 կ.
- 6, Գալօ Ափօ 10 կ.
- 7, Աստուած չճանաչող 10 կ.

Դիմել Կենտրոնական գրավաճառանոց կամ
ինձ հետեւեալ հասցեով

Въ Тифлисъ
Марино-Анановское училище, учителю Сарвису
Камалянцъ

ԳԻՆՆ Է 10 ԿՈՊԵԿ.